

Kaisa Häkkinen

Turku

Suomalais-ugrilaiset kielet ja kansat 1800-luvun yleistajuisessa suomenkielisessä tietokirjallisuudessa

Suomalais-ugrilaisten kielten keskinäinen sukulaisuus todistettiin tieteellisesti jo 1700-luvun lopulla, mutta tavallisen suomenkielisen kansan ulottuville tieto sukulaisuudesta tuli vasta paljon myöhemmin. Uudet opit eivät heti saaneet yleistä kannatusta edes oppineissa piireissä. Turun akatemian johtaviin tutkijoihin kuulunut Henrik Gabriel Porthan kyllä selosti János Sajnovicsin tutkimuksia saamen ja unkarin sukulaisuudesta ensimmäisessä suomalaisessa sanomalehdessä *Tidningar utgifne af et Sällskap i Åbo* vuonna 1771 lisääillen joukkoon omia kommenttejaan, mutta silti esimerkiksi ensimmäisen suomenkielisen sanomalehden, *Suomenkielisten Tieto-Sanomien*, näytenuumerossa vuonna 1775 lehden perustaja ja toimittaja, Mynämäen rovasti Anders Lizelius viittasi mahdolliseen sukulaisuuteen heprean eli alkukielen kanssa. Lisäksi hän totesi, että suomalaisten alkuperästä oli esitetty monenlaisia muitakin olettamuksia, mutta ne olivat hänen mukaansa kuitenkin kaikki ”järkkywäisillä perusteilla”, joten hän ei uskaltanut tekemään asiasta omia päätelmiään. (Lizelius 1775, 4.)

Porthan matkusti vuonna 1779 Göttingeniin tutustumaan August Schlözerin laajoihin kirjakokoelmiin, joihin oli kerätty kaikki mahdollinen tieto Pohjois-Euroopan ja Venäjän kansoista. Vuosien 1784–1800 kuluessa hän julkaisi Paulus Juustenin piispainkronikasta kommentoidun version *M. Pauli Juusten chronicon episcoporum Finlandensium* (esim. Heininen 1988, 28). Teos ilmestyi kaikkiaan 56 väitöskirjan sarjana, ja sen alaviitteissä hän esitti runsain määrin vertailevaa suomalais-ugrilaista sana-aineistoa. Hän lisäili sukukielten vastineita myös omistamaansa Daniel Jusleniuksen sanakirjan kappaleeseen ennen kuin luovutti sana-aineistonsa Christfrid Gananderille uutta suomalaista sanakirjaa varten. Ganander kopioi tiedot omaan käsikirjoitukseensa, mutta säilytti yhtä kaikki myös vanhat epätieteelliset sanavertailut hepreaan, kreikkaan ja goottiin.

Uutta empiiristä tietoa

Jo autonomian alkuaikoina tieto itäisistä kielisukulaisista ja indogermanistiikan piirissä kehitetystä vertailevasta menetelmästä innosti yliopiston piirissä työskenteleviä tutkijoita lähtemään aineistonkeruumatkoille (oppihistoriasta yleisesti esim. Korhonen 1986). Uranuurtaja oli Anders Johan Sjögren, joka lähti ensimmäiselle kenttämatkalleen vuonna 1824 Novgorodin ja Karjalan kautta Lappiin ja Arkangelin alueelle etsimään jälkiä tarumaisista bjarmeista. Myöhemmin Sjögren saavutti merkittävän aseman akateemikkona Pietarin tiedeakatemiassa. Suurelle suomenkieliselle yleisölle tämä iittiläisen kyläsuutarin poika ja hänen tieteelliset ansionsa jäivät kuitenkin vieraiksi. 1820-luvulla ei juurikaan ollut käytettävissä sellaisia kanavia, joita myöten tieto tieteen uusista saavutuksista olisi voinut kulkea tavallisen kansan ulottuville, eikä kansan enemmistö edes perustanut kirjaviisaudesta. Lukeminen oli joutilaiden herrojen puuhaa.

Tieteellisen tutkimuksen luonne oli kuitenkin alkanut muuttua jo 1700-luvun loppupuolelta lähtien. Tutkimuksen tuottamien käytännön hyötyjen merkitystä oli alettu korostaa, ja tämä näkyi luonnontieteiden ja taloustieteen voimakkaana nousuna ja opinnäytteiden kielenä käytetyn latinan vaihtumisena yhä useammin ruotsiin. Lisäksi painotettiin kasvatuksen ja valistuksen merkitystä. Monet tieteenalat katsottiin hyödyllisiksi, koska niiden avulla voitiin ottaa luonnon tarjoamat resurssit entistä tehokkaampaan käyttöön. Kasvatuksen ja hyvän esimerkin kautta tietoja ja taitoja levitettiin kansan pariin. Kun yleistä koululaitosta ei vielä ollut, opettajina toimivat papit ja muut oppia saaneet oman aloitekykynsä ja toimeliaisuutensa mukaan. Koska suuri osa kansasta oli ainakin jossakin määrin lukutaitoista, tietoa voitiin levittää myös julkaisemalla yksinkertaisia opaskirjasia ja oppikirjoja.

Hyödylliseksi tiedoksi laskettiin esimerkiksi maantiede ja nimenomaan aluemaantiede, joka tarjosi tietoa eri paikkakuntien väestöoloista, luonnonvaroista, aineellisesta kulttuurista ja tärkeimmistä nähtävyyksistä. Tällaista tietoa oli tarjonnut jo Anders Lizelius *Suomenkielisissä Tieto-Sanomissaan*, jossa oli jatkokertomuksen muodossa julkaistu ”Maan-piirin paikkakuntain tiedustuksia”. Lizelius (1776, 42) kuvaili lyhyesti myös sellaisia alueita, esimerkiksi Volgan seutuja, joilla asui suomensukuisia kansoja, mutta tällaisten kansojen olemassaolosta tai kielistä ei mainittu mitään. Esimerkiksi Kasanista kerrottiin vain, että ”siellä on wahwa kaupan teko”, ja Siperiasta todettiin, että se on ”enimitten asumaton, wuorinen ja korpinen maa”, jonne ”Wenäjä usein lähettää suurimpain rikosten tekijät”.

Oppikirjoja umpisuomalaisille

Ensimmäiset suomenkieliset oppi- ja tietokirjat laadittiin yleensä kääntämällä tai mukailemalla muunkielisiä teoksia, etenkin ruotsalaisia ja saksalaisia, ja näissä ei ymmärrettävistä syistä juurikaan ollut tietoja suomalaisten kielisukulaisista. Ensimmäinen suomenkielinen maantieteen oppikirja oli ilmajokelaisen räätälin Samuel Rinta-Nikkolan käsin kirjoittama *Geografia alkavillen*, joka valmistui vuonna 1804. Se oli käännös ruotsalaisen Daniel Djurbergin teoksesta *Geografi för begynnare*, jota Turun tuomiokapituli oli samana vuonna suositellut käytettäväksi maantieteen alkeisopetuksessa (Laine 1999, xxiii). Suomi kuvattiin melko tarkasti Ruotsin valtakunnan itäisenä maakuntana, mutta ”Ryssän Maata” käsittelevässä luvussa keskityttiin alueen rajoihin, vesistöihin, luonnonoloihin ja kaupunkeihin. Asukkaista mainittiin vain lukumääriä, mutta kielistä tai kansallisuuksista ei kerrottu mitään.

Vanhin suomeksi laadittu historian ja maantieteen oppikirja oli ”akademian oppilaisen” Johan Fredrik Cajanin *Suomen Historia, koetteeksi kerrottu lyhykäisessä järjestyksessä*, joka ilmestyi ensimmäisen kerran aikakauslehti *Mehiläisen* liitteenä vuonna 1839. Sen esipuheessa Cajan kertoi, että häntä oli kehottanut työhön Elias Lönnrot, joka halusi saada Mehiläiseen tietoja kotimaan tapahtumista ”ensimmäisistä ajoista ja nykyiseen aikaan asti”. Alun perin oli tarkoitus suomentaa Adolf Ivar Arwidssonin kirjoittama *Lärobok i Finlands Historia och Geografi*, joka oli ilmestynyt vuonna 1832, ja Lönnrot oli ehtinyt jo aloittaa työn itse, mutta muiden kiireidensä takia hän halusi siirtää hankkeen ystävälleen Cajanille. Tämä ryhtyi käännöstyöhön, mutta totesi pian, että oli yksinkertaisempaa kirjoittaa vapaasti useampien lähteiden pohjalta, koska oppikirja ei sisältänyt läheskään kaikkea sitä uutta, mitä tutkijapiireissä oli saatu selville suomalaisten taustasta.

Esitys lähti liikkeelle alkukotikysymyksestä (Cajan 1839, 3–5). Suomalaisten muinaiset ydinalueet sijoitettiin Aasian maanosan keskelle, josta monet muutkin kansat, esimerkiksi hunnit, avaarit, turkkilaiset ja ”hunkarilaiset”, olivat muinaisina aikoina lähteneet vaeltamaan eri suuntiin. Suomalaisten todettiin epäilemättä olevan ”hunkarilaisten” heimolaisia. Suomalaisten esi-isät elivät vuosisatoja ennen Kristuksen syntymää ”Uralin tuntureiden” itäpuolella osana muita ”hunnilaisia kansoja”. Vähän ennen ajanlaskun alkua he sitten lähtivät liikkeelle ”kyötiläisten” eli goottien ja muiden kansojen ajamina, viipyivät jonkin aikaa Uralin länsipuolella Volgan ja Kaman varsilla ja jatkoivat sitten länteen ja pohjoiseen päin saapuen nykyisen Suomen alueelle 300-luvun lopulla. Maassa asui ennestään ”juutteja”, joiden kansallisuudesta ei ollut mitään varmaa tietoa. Niitä oli arveltu suomalaisten heimolaisiksi, mutta Cajanin näkemyksen mukaan todennäköisempää oli, että juutit olivat meren länsipuolella asuvien kansojen eli käytännössä skandinaavien sukulaisia. Joka tapauksessa asutusta oli ennestään vain rannikoilla.

Cajanin mukaan suomalaiset olivat jo ikivanhoina aikoina jakautuneet kahteen osaan, lappalaisiin ja suomalaisiin, joita erottivat sekä kieli, tavat että elinkeinot. Lappalaiset kulkivat suomalaisten edellä levittäytyen pohjoisille alueille. Suomalaisetkin olivat jakaantuneet kahteen joukkoon, hämäläisiin ja karjalaisiin, joista hämäläiset asettuivat maan länsiosiin ja karjalaiset jäivät heidän itäpuolelleen.

Hämeen ”lahkokunnasta” osa siirtyi ”Liwon ja Wiron” maihin, ja näin joutui Suomen sukua myös Suomenlahden eteläpuolelle. Karjalaiset levittäytyivät Suomenlahdelta Vienanmeren ja Jäämeren rannoille asti, jolloin hämäläisten alue jakautui kahteen osaan.

Mainittujen kansojen lisäksi myös monet pienemmät ”kansan lahkot” saivat alkunsa Venäjällä asuneista suomalaisista (Cajan 1839, 6). Näitä olivat ”inkeriläiset ja issorilaiset” Inkerinmaalla, ”permiläiset ja syrjäläiset” Permiassa, ”tseremissit, tsuvassit ja mordviinit Wolkajoen tienoilla, woguulit kahdappuolin Uralitunturia” sekä ”wotiakit ja ostjakit” Siperiassa. Kaikkein kuuluisimpia olivat permiläiset, jotka asuivat Vienajoen varsilla, kävivät kauppaa eteläisten naapuriensa kanssa, rikastuivat ja sivistyivät. Intiasta ja muualta Aasiasta kulki tunnettu kauppareitti Kaspienmeren ja Volgan kautta permiläisalueen läpi Vienanmerelle, jossa skandinaavien laivat olivat odottamassa kauppiaiden ja kauppatavaroiden saapumista. Pakanallinen usko ja jumalanpalvelus kehittyivät permiläisalueella ”täydellisimpään pukuunsa”. Cajan kertoi myös permiläisten ainutlaatuisesta jumalankuvasta, jota vartioitiin yötä päivää korkean aidan ympäröimässä pyhitetyssä tarhassa. Tieto tästä kallisarvoisesta jumalankuvasta ei ollut uusi, sillä siitä oli kerrottu jo kauan sitten norjalaisten merenkulkijoiden matkakertomuksissa. Suomalaisen naapurikansoista skandinaaveista ja slaaveista kertoessaan Cajan mainitsi lähteekseen Nestorin kronikan.

Cajanin esitys oli laadittu yhteistyössä *Mehiläisen* päätoimittajan Lönnrotin kanssa, mutta se ei estänyt Lönnrotia painattamasta lehteensä toisenkinlaisia näkemyksiä. Taiteen puolelle on laskettava Lönnrotin itsensä kirjoittama kalevalamittainen runo Suomen synty, joka ilmestyi tammikuun numerossa vuonna 1836. Siinä kerrottiin sopivaa asuinpaikkaa etsineestä ”kuulusasta Kalewasta”, joka monenlaisia maita ja mantuja kuljettuaan tuli Nevajoelle, totesi paikan hyväksi ja antoi sille nimeksi *Suomi*, koska maa oli *suotu* hänen onneksensa. Runo antoi muillekin kirjoittajille aiheen pohdiskella maiden ja kansojen nimiä.

Suomi-keskustelua *Mehiläisessä*

Vuoden 1838 tammikuussa lähetti Muonionniskalla ylimääräisenä pappina toiminut J. F. Liljeblad *Mehiläisen* toimitukseen osittain ruotsinkielisen kirjeen ja artikkelin, jossa hän esitti oman teoriansa *Suomi*-nimen synnystä. Hän korosti, että kysymyksessä oli vain arvelu, ja jätti Lönnrotin ratkaistavaksi, kannattaisiko sitä julkaista lainkaan. Lönnrot suomensi ruotsinkieliset osat, poisti henkilökohtaiset toivotukset ja julkaisi Liljebladin kirjeen ja siihen liitetyn artikkelin marraskuussa 1839.

Artikkelissaan Liljeblad totesi, että nykyään kaikki uskoivat suomalaisten esi-isien tulleen Suomeen jostakin muualta ja lappalaisten asuneen sitä ennen kaikkialla Suomen alueella. Koska lappalaisten omakielinen nimitys oli *Same* tai *Sabme*, he olivat tietenkin kutsuneet maataan *Saameksi* eli *Saamen maaksi*. Karjalan kielen välityksellä tämä nimi muuttui ensin asuun *Soame* ja sitten asuun *Suomi*. Liljeblad mainitsi, että Tornion kirkkoherra Johannes Tor-naeus oli kyllä vuonna 1672 kirjoittanut, että saamelaiset olisivat lainanneet omakielisen nimensä suomalaisilta, mutta hän itse oli sitä mieltä, että päinvas-tainen lainautumissuunta oli todennäköisempi. Joka tapauksessa hän piti selvänä, että nimitys *Suomi* oli omaksuttu vasta Suomessa, koska missään itäisemmällä alueella ei samaa nimitystä tunnettu. Eivät edes karjalaiset kutsuneet itseään *suomi*-nimellä, vaikka heidän kielensä oli selvää suomen kieltä. Aivan lopuksi Liljeblad heitti vielä sellaisenkin ajatuksen, että *saame*-nimi olisi samaa alkuperää *samojedien* nimen kanssa.

Vuoden 1840 huhtikuun numerossa käsitteli sanomalehtimies ja kirjailija Pietari Hannikainen *Suomi*- ja *Finland*-nimien suhdetta ja samassa yhteydessä myös kansan esihistoriaa. Hänen mielestään *Venäjä*- ja *Fennia*-nimet kuuluivat etymologisesti yhteen, mistä saattoi päätellä, että suomalaiset olivat aiemmin pitäneet hallussaan lähes koko Venäjän Euroopan-puoleista osaa. Kun sitten suomalaisten esi-isät tulivat nykyisen Suomen alueelle, jossa ennestään asui lappalaisia, he alkoivat kutsua itseään alkuasukkaiden mukaan *saamelaisiksi*, ja tämä nimitys muuttui sitten ajan myötä *suomalaiseksi*. Nimistön perusteella Hannikainen päätteli myös, että suomalaisten muinainen alue oli ulottunut Puolaan asti, koska maa aivan selvästi oli saanut nimensä suomen sanasta *puola*. Myös Venäjältä löytyi nimiä, jotka todistivat vanhasta suomalaisesta asutuksesta: *Moskovajoki* oli alun perin *Maskun virta*, *Volga* oli *Valkiavirta* ja niin edelleen.

Mehiläinen julkaisi sekä Liljebladin että Hannikaisen kirjoitukset kommentoimatta niiden sisältöä mitenkään. *Oulun Wiikko-Sanomien* (39/1840) siteerasi Liljebladin kirjoitusta, mutta itse asia ei siitä muuttunut selvemmäksi. Äännehistoria ja etymologia eivät Suomessa olleet vielä kehittyneet siihen mitaan asti, että edes alan tutkijat olisivat pystyneet ottamaan perustellusti kantaa esitettyjen olettamusten uskottavuuteen. Yksi mielipide oli yhtä hyvä kuin toinenkin. Suomenkielinen keskustelu *Mehiläisessä* päättyi, kun koko lehti lakka-si tilaajien puutteesta ilmestymästä vuoden 1840 kesäkuun numeron jälkeen. Etnonyymien alkuperän pohdinta jatkui ruotsiksi vuonna 1841 perustetussa *Suomi*-kirjassa, jonka kohderyhmään ei tavallinen Suomen kansa kuulunut.

Tutkijat kirjoittivat totta ja tarua

1840-luvulla tieto suomen sukukielistä ja niistä puhuvista kansoista alkoi lisääntyä ennen kaikkea M. A. Castrénin tutkimusmatkojen ja matkakertomusten ansiosta. Monet muutkin tutkijat kiertelivät Suomen lähialueilla kieliaineistoa ja kansanperinnettä keräämässä, heistä kuuluisimpana Elias Lönnrot,

jota kiinnostivat runojen ohella myös maantieteellisesti lähimmät sukukielet. Tavalliselle kansalle suunnattuun oppikirjallisuuteen uudet tutkimustulokset eivät kuitenkaan aivan heti vaikuttaneet. Esimerkiksi August Ahlqvistin suomentamassa L. S. Platoun *Geografiassa eli Maan Oppaassa* (1844) jaoteltiin maapalloa maanosiin ja maihin vanhaan tapaan, lueteltiin pinta-aloja, vesistöjä, kaupunkeja ja asukaslujuja, mutta kansoista ja kielistä ei kerrottu mitään mainitsemisen arvoista. Ahlqvistin seuraavana vuonna suomentama J. Wingen *Yhteinen Historia Lyhykäisesti Suomen Kansalle* (1845) keskittyi antiikin ja Raamatun maailmaan sekä Etelä- ja Keski-Euroopan myöhempiin vaiheisiin, joten suomalaisten omasta historiasta se ei tarjonnut mitään tietoa.

Vapaammat kädet kirjoittajille tarjosi sanomalehti *Suometar*, jonka perustajiin kuuluivat August Ahlqvistin lisäksi Antero Varelius, Paavo Tikkanen ja Daniel Europaeus. Heti ensimmäisessä numerossa tammikuussa 1847 alkoi neliosaisen jatkokertomuksen muotoon kirjoitettu artikkeli ”Tutkistelemuksia Suomalaisien esi-isistä ja niiden asumapaikoista”. Kirjoittajan nimeä ei mainittu, mutta Martti Rapolan (1947, 25) selvityksen mukaan artikkeli on Europaeuksen käsialaa. Siinä esitetyt tiedot oli kerätty lähinnä saksalaisista lähteistä, mutta niitä oli tarkennettu uuden suomalaisen tutkimuksen perusteella. Esimerkiksi suomalaisten kansojen alkukoti sijoitettiin ensin yleisesti ”Keski-Aasian avaruuteen”, mutta sitten todisteltiin, että alkuperäinen asuinalue oli uusimman tiedon mukaan ollut ”Korkian Aasian länsipohjaisilla vuorimaila”, jossa ”kohottaa Aasia Altain vuoristona waltawat rintaluunsa aina pilwien siwutse’ ylen korkialle ilmojen äärettömyyteen”. Suuri painoarvo annettiin kansanrunoudesta löytyvälle todistusaineistolle, esimerkiksi sellaisille runoilille, joissa kerrottiin vuorista ja vesistöjen pohjilta löytyvistä jalometalleista, sekä sanastolle, joka tavalla tai toisella viittasi epätasaiseen maastoon. Suomalaiset olivat aivan ilmeisesti vanhaa ”wuorelaiskansaa”.

Tammikuun kolmanteen numeroon sisältyvässä artikkelin osassa kerrottiin saksalaisen Ritterin maantieteen mukaan kiinalaisten luoteispuolella muinoin asuneesta vaaleaihoisesta ja sinisilmäisestä kansasta, jonka Europaeus lähdeoteksistaan poiketen tulkitsi suomalaisten esi-isiksi. Hän viittasi myös ”Tohtor Kastreniin”, jonka mukaan suomalaiset olivat Altain vuoristosta peräisin eli samoilta seuduilta kuin turkkilaiset ja ”ne raukat samojedilaisetkin”, joiden kieli oli sukua suomelle. Edelleen Castréniin viitaten Europaeus esitteli suuren määrän aasialaiseen alkukotiin viittaavaa nimistöä ja sanastoa. Lisäksi hän referoi Kajaania eli J. F. Cajania, joka oli juuri ehtinyt julkaista alkuaan *Mehiläisen* liitteenä ilmestyneen Suomen historiansa erillisenä kirjana. Tärkeänä todistusaineistona esiteltiin myös arkeologisia löytöjä, erityisesti hautapaikkoja ja haudoista löytyneitä aarteita.

Europaeuksen artikkeli oli vakavaksi tarkoitettua tieteen popularisointia. Sen sijaan Ahlqvist tarjosi tietoa suomalaisten esihistoriasta allegorisen sadun muodossa. Satu alkoi ensimmäisessä numerossa, ja siinä kerrottiin viidestä sisaresta nimiltään *Tja*, *Erma*, *Unus*, *Kri* ja *Uometar*. Veljiäkin heillä oli, mutta niistä ei mainittu sen enempää. Sen sijaan tärkeään osaan nousi veljien metsästystoveri, hoikka ja voimakas nuorukainen, jota tytöt rakastivat kuin veljeään. Tämä nuorukainen kuitenkin katosi salaperäisellä tavalla, ja aikansa

itkettyään tytöt päättivät lähteä etsimään häntä kukin omalta taholtaan. Ennen eroamistaan tytöt kuitenkin jakoivat keskenään ystävänsä nimen, jotta muistaisivat hänet paremmin. Näin tyttöjen nimet muuttuivat muotoon *Vatja*, *Perma*, *Aunus*, *Ukri* ja *Suometar*. Lukijan tehtäväksi jäi koota kirjaimet ja todeta, että niistä muodostui sana *vapaus*.

Suometar tuli matkallaan kauniille niemelle, jolle päätti jäädä asumaan. Eräänä aamuna niemelle sousti lännestä päin vaimo, joka ei tervehtinyt tavalliseen tapaan vaan otti kaulastaan suuren hopeisen ristin, suuteli sitä ja osoitelti sormellaan taivaaseen. Tämä vaimo otti komennon talossa ja puhui kieltä, jota Suometar ei aluksi ymmärtänyt, mutta vähitellen hän oppi tutuille esineille uudet nimet ja alkoi tulla toimeen emäntänsä kanssa. Siskojaan hän kuitenkin ikävöi niin, että kävi joka päivä metsässä itkemässä.

Eräänä päivänä pirttiin tuli outo vieras, mustamuotoinen akka, joka ilkeästi nauraen kertoi tulleensa hakemaan tyttöä. Hän kertoi, että Suomettaren äiti ja sisaret olivat jo hänen hoivissaan tai oikeastaan hänellä töissä, mutta kun äiti alkoi olla jo vanha ja heikko, tarvittiin Suometartakin avuksi. Tosin akka lupasi jättää Suomettaren omaan mökkiinsä asumaan, mutta uhkasi käydä joka päivä katsomassa, että tyttö eläisi siivosti ja tekisi työnsä ahkerasti. Ilkeä muukalainen hyökkäsi Suomettaren entisen emännän kimppuun, ja emäntä jäi taistelussa tappiolle. Hän pakeni rantaan, pääsi veneellensä ja meni iäksi matkoihinsa.

Suometar huomasi olevansa voimaton, varsinkin kun tuo mustanpuhuva akka teki vielä taikoja voimiensa tehostamiseksi. Hän pakeni pihalle miettimään, mitä voisi tehdä. Silloin alkoi jostakin kuulua lohduttavaa laulua, jossa kerrottiin, että Jumalan lähettämä ”Koston kultanen kuningas” oli tulossa apuun. Suometar rauhoittui ja eleli mökissä edelleen. Eräänä päivänä paikalle saapuikin sitten nuorukainen, jota tyttö ei tunnistanut, mutta kohta he puhelivat keskenään kuin vanhat ystävät. Nuorukainen antoi Suomettarelle helmillä ja simpukoilla koristellun vyön kertoen, että helmet olivat syntyneet tytön itkemistä kyynelistä. Vyön oli määrä suojella Suometarta siltä mustanpuhualta akalta, jonka nuorukainen paljasti paholaisen luomukseksi. Vielä hän lupasi tehdä tytölle jäljelle jääneistä helmistä muitakin taikakaluja ennen kuin lähti matkoihinsa.

Loppunäytös oli kertojan unen muotoon kirjoitettua fantasiaa. Suomettaren pirttiin tuli joukko tummaa pikkuväkeä. Ne olivat ilkeän akan apulaisia, jotka halusivat viedä tyttöä tuomiolle. Ensin häntä uhattiin kuitenkin kurittaa. Juuri kun oliot alkoivat kiivetä tytön olkapäille, kuului ulkoa valtava pamahdus, ja sitten kaikki hiljeni. Maisema muuttui lakeudeksi, joka oli täynnä juhlapukuista väkeä. Metsän reunassa oli myös se ilkeä mustanpuhuva akka, joka lähestyi apulaisineen uhkaavasti Suometarta, mutta äkkiä taivaasta iski salama, joka hävitti akan jäljettömiin. Väkijoukon keskellä oli valtaistuin, jonka ympärillä oli neljä neitoa, Suomettaren sisaret. Sitten paikalle saapuivat neljän valkeasiipisen hevosen vetämät vaunut, joista astuivat ulos kaunis nuorukainen ja Suometar koristautuneena helmivyöllä ja helmiseppeleellä. Kaikki itkivät ilosta, ja satu päättyi, kun satumaisia unia nähnyt kertoja heräsi. *Suomettaren* toimituksen onneksi autonomian ajan ankara sensuuri ei ilmeisesti tajunnut kertomuksen juonta eikä ymmärtänyt siinä käytettyjä vertauskuvia, koskapa lehti sai ilmestyä edelleen.

Ensimmäinen suomenkielinen tietokirja maailman kansoista ja kielistä

Vuonna 1860 ilmestyi painosta ulkoisesti vaatimaton, 132-sivuinen tietokirja, jonka nimi oli *Tietoja Maailman kansoista, heidän tawoista, uskonnoista ja waiheista*. Sen oli saksalaisesta alkuteoksesta mukaillut J. O. Forsman, suomalaisen historiantutkimuksen uranuurtajana tunnetun Yrjö Koskisen nuorempi veli. Uudenaikaisiin kielentutkijoihin viitaten hän aloitti kuvauksensa ural-altailaisen kansanlahkon alkukodista ”Siperian eteläisistä paikkakunnista”, josta suomalaisten ja ”madjarilaisten” esi-isät olivat tietymättöminä aikoina siirtyneet länteen päin ”Urali-tunturien” yli (Forsman 1860, 111 alk.). Suomalaisten kuvattiin asuneen aluksi Euroopan-puoleisen Venäjän pohjoisosissa seuduilla, joita kuulusat permalaiset pitivät hallussaan Vienanmereltä Uralille asti. Permalaisia Forsman piti karjalaisten esi-isinä. Muita suomalaisia heimokuntia olivat kainulaiset ja hämäläiset, joista jälkimmäiset jakautuivat länteen siirtyessään kahden puolen Suomenlahtea: eteläpuolelle estit, pohjoispuolelle tav-estit eli tavastit.

Forsman jatkoi kuvaustaan kertomalla suomalaisten runoudesta, uskonosta ja elinkeinoista, mutta totesi, että tieto heidän oloistaan ja sivistyksen seikoista oli vähäistä. Maanviljelykseen viittaava sanasto kuitenkin todisti, etteivät he olleet suinkaan ”matalalla siwistyksen kannalla”. Lappalaisten Forsman totesi kansoittaneen kaikki pohjan perät ennen suomalaisten tuloa, mutta voimallisempien kansojen tunkiessa päälle he olivat vähitellen hävinneet. Muista kielisukulaisista Forsman ei maininnut mitään

Kotomaamme koko kuva

Koko kansan tietoisuuteen Matthias Alexander Castrénin tutkimustyö tuli viimeistään Zachris Topeliuksen *Maamme kirjan* kautta. Se ilmestyi ruotsiksi vuonna 1875 ja heti seuraavana vuonna myös suomeksi Joh. Bäckwallin kääntämänä. Kirja oli tarkoitettu lukukirjaksi alimmille oppilaitoksille, ja käsiteltäviksi valitut asiat ja esitystapa olivat kohderyhmän mukaiset. Teoksessa nimenomaan Castrén oli nostettu alan ylimmäksi auktoriteetiksi, ja Suomen kansan esittely kirjan toisessa osassa alkoi kuvauksella Castrénin elämänvaiheista ja elämäntyöstä.

”Suomen kansakunnan” esihistoria (Topelius 1876, 120 alk.) alkoi Venäjän suurilta ”alankomailta”, joilla muinoin asui tschudeiksi nimitetty kansa. Se oli tullut Aasian vuoristoista ja hajonnut yli koko pohjoisen Euroopan. Myös Ruotsin ja Norjan vanhimmat asukkaat, joita kutsuttiin milloin jotuneiksi, kveeniksi, lappalaisiksi tai suomalaisiksi, kuuluivat tähän samaan kansakuntaan.

Tschudit hallitsivat maanviljelyn ja karjanhoidon lisäksi myös monenlaisia noitakonsteja, joten he olivat mahdottoman rikkaita ja kadehdittuja venäläisten keskuudessa. Tästä seurasi tietysti riitoja ja sotia, ja sen lopettamiseksi päätettiin kilpailla puun kaatamisessa. Tschudi alkoi hakata puuta tyvestä, niin kuin asiaan kuului, mutta viekas venäläinen hakkasi ylempää, jossa runko

oli ohuempi. Näin venäläinen voitti kilpailun ja pääsi maan herraksi. Tschudit vetäytyivät rikkauksineen piiloon maan alle, mutta heistä tuli esi-isät kaikille Suomen kansoille, joita Venäjällä vieläkin asui. Heitä olivat pohjoisessa kuljeskelevat samojedit, ostjakit ja vogulit, etelämpänä lännen puolella asuivat permiläiset, votjakit ja syrjäänit ja etelässä tscheremissit, tschuvassit ja mordvinit. Ne olivat kaikki köyhiä, puolivillejä kansoja, jotka hankkivat elantonsa metsästyksellä ja kalastuksella tai kuljeksivat ympäriinsä porokarjoineen.

Kaikista muista poikkesivat unkarilaiset eli magyarit, jotka olivat aiemmin asuneet Mustanmeren tienoilla ja muuttaneet sieltä nykyiseen Unkariin. Heitä kuvattiin jaloksi, urhoolliseksi ja kauniiksi kansaksi, jonka kielessä saattoi selvästi tuntea suomalaisen heimolaisuuden. Opettavaiseksi loppukaneetiksi Topelius totesi, että jos meitä hävettävät köyhät sukulaistemme Venäjällä, voi rikkaita magyarlaisiakin hävettää heidän köyhät sukulaisensa Suomessa. ”Elköön siis kukaan suurennelko halwan sukulaisensa rinnalla, vaan tehköön mitä hän woipi walaistaksensa ja auttaaksensa häntä.”

Topelius luetteli myös Itämeren alueella asuvat vatjalaiset, vepsäläiset (eli tschudit), liiviläiset, virolaiset ja lappalaiset. Suomessa asuvia suomalaisia hän nimitti vanhaan tapaan hämäläisiksi ja karjalaisiksi. Permalaisista oli oma pitkä kertomuksensa, koska he olivat ”mainioin kansa vanhain tschudien seassa”. Kertomuksessa oli paljon samoja aineksia kuin Cajanin kirjoittamassa Suomen historiassa. Castréniin viitaten Topelius lisäsi, että permalaiset olivat karjalaisten esi-isiä, ja tästä syystä karjalaiset vielä myöhemminkin olivat olleet toimeliaita kaupankäynnin alalla ja kulkeneet Suomessakin laukkuryssinä talosta taloon.

Vaikka Topelius oli historian professori, hän oli myös satusetä. Hän ei pitäytynyt pelkissä faktoissa, vaan sekoitti oppikirjaksi tarkoitettuun teokseen totta ja tarua. Kielitieteellisissä tiedoissakin olisi ollut korjaamisen varaa, sillä August Ahlqvist oli jo vuonna 1857 tullut omien kentätutkimustensa perusteella siihen tulokseen, että tšuvassi ei ollut suomen sukukieli vaan kuului turkkilaiskieliin (Ahlqvist 1857, 245–247).

Suomen heimolaiset

Ensimmäinen yleistajuinen tietokirja fennougristiikasta oli unkarilaisen József Szinnyein kirjoittama *Suomen kielen heimolaiset*, joka ilmestyi E. N. Setälän suomentamana vuonna 1883. Tuon ajan kielitieteen tasoa osoittaa alkulause, jonka mukaan maailmassa oli tunnettuja kieliä noin yhdeksänsataa. Sitten esiteltiin kielten typologinen jaottelu ja yleiskatsaus maailman kielikuntiin, joista tärkeimmiksi ja parhaiten tunnetuiksi mainittiin seemiläinen, arjalainen eli indogermaaninen ja turanilainen eli (ural-)altailainen kielikunta.

Turanilainen eli altailaisen kielikunnan muodostivat seuraavat viisi heimoa: 1) samojedilainen, 2) turkkilais-tatarilainen, 3) mongolilainen, 4) mandšutungusilainen ja 5) ugrilainen heimo. Alaviitteessä selitettiin, että ugrilainen oli sama kuin suomalais-ugrilainen. Tähän kuului seitsemän pääkieltä: a) suomen

kieli, jolla tarkoitettiin kaikkia ”yhteissuomen murteita”, b) mordva, c) tscheremissi, d) lappi, e) syrjäniläis-votjakilainen kieliyhteys, f) ostjakilais-vogulilainen kieliyhteys sekä g) unkarin eli madjarin kieli. Lopuksi todettiin, että suomen kieli kuuluu siis altaillaisen kielikunnan ugrilaiseen heimoon.

Kirja sisälsi myös perustietoja niistä asioista, jotka piti ottaa huomioon kielten sukulaisuutta tutkittaessa, eli vertailevasta äänneopista, muoto-opista ja sanastosta. Lopuksi kuvattiin ”ugrilaiskielten” keskinäisen sukulaisuuden astetta sukupuun muodossa. Sen mukaan ugrilainen peruskieli jakautui kahteen osaan, josta eteläisen haaran muodostivat tscheremissi, mordva ja suomi, ja pohjoiseen haaraan jäivät kaikki muut. Sukupuun lähteeksi mainittiin unkarilaisen J. Budenzin teoria, joka kirjoittajan mielestä oli ”kaikkien vakavimmilla syillä perustettu” (Szinnyi 1883, 39). Se oli aivan erilainen kuin suomalaisen Otto Donnerin saksankielisessä tutkimuksessaan vuonna 1879 julkaisema sukupuu, joka perustui historialliseen morfologiaan (tämän tieteellisestä pätevydestä tarkemmin Häkkinen 1984).

Päätelmiä

Vaikka suomalais-ugrilaiset kielet oli jo pystytty tunnistamaan ja rajaamaan nykyistä vastaavalla tavalla 1800-luvun lopulle tultaessa, moni asia oli vielä hämärän peitossa. Kielten keskinäisestä sukulaisuudesta oli erilaisia näkemyksiä, samoin suomalais-ugrilaisien kielten etäisemmistä sukulaisista. Alan suomalaiseksi auktoriteetiksi oli korotettu Matthias Alexander Castrén. Hänen ajatuksiaan seuraten suomea ajateltiin osana suurta ural-altailaista kielikuntaa. Mitenkään selvänä ei kuitenkaan pidetty sitä, että samaan kielikuntaan kuuluvalla samojedilla olisi ollut suomalais-ugrilaisiin kieliin sen läheisempää suhdetta kuin saman yhteisön muillakaan haaroilla. Yleistajuisissa esityksissä ei mainittu erillisiä samojedikieliä, vaan niitä käsiteltiin yhtenä heimona.

Nimityksellä *suomalainen* viitattiin esihistoriaa käsittelevässä yleistajuisessa kirjallisuudessa yleensä koko suomalais-ugrilaiseen kieliyhteisöön, joskus myös kaikkiin itämerensuomalaisiin kieliin. Itämerensuomalaiset kielet esitettiin suomen murteina. Nykyisten suomalaisten esi-isistä puhuttaessa viitattiin yleensä kahteen eri heimoon, hämäläisiin ja karjalaisiin.

1800-luvun yleistajuisessa kirjallisuudessa kielen ja kansan suhdetta ei problematisoitu, vaan kansaan tai heimoon viitattiin kielen kautta ja päinvastoin. Sanomalehdissä julkaistut matkakertomukset ja muut lyhyet kuvaukset pitivät yllä tietoisuutta kielisukulaisuudesta ja sitä koskevasta tutkimuksesta, mutta eivät tarjonneet systemaattista kokonaiskäsitystä aihepiiristä. Oppikirjoiksi tarkoitetuissa esityksissä oli faktojen lisäksi myös vanhentunutta ja tunnepitoista ainesta, eikä toden ja tarun rajaa ollut aina mahdollista erottaa. Tarjolla olleen aineiston perusteella tavallisen suomalaisen lukijan oli hyvästä yrityksestä huolimatta mahdotonta saada asiallista ja selkeää käsitystä suomalaisten esihistoriasta ja suomalais-ugrilaisen kieliperheen keskinäisistä suhteista, esitettyjen väitteiden tieteellisistä perusteluista puhumattakaan.

Kirjallisuus

- Ahlqvist, August 1857: *Toinen matkakertomus*. Suomessa painos 16. 238–252.
- Cajan, J.F. 1839: *Suomen Historia, koetteeksi kerrottu lyhykäisessä järjestyksessä*. [Mehiläinen, liite.] Helsinki: Wasenius.
- Djurberg, Daniel [1804]: *Geografia alkavillen*. – Samuel Rinta-Nikkola (suom.) & Esko Laine (toim.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1999.
- Donner, Otto 1879: *Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen*. Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica.
- Forsman, J.O. 1860: *Tietoja Maailman kansoista, heidän tawoista, uskonnoista ja waiheista*. Turku: Frenckell.
- Ganander, Christfrid [1787]: *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1997.
- H[annikainen, Pietari] 1840: Muinonen Suomenmaa ja vanha Finlandi. – *Mehiläinen* 4: 7–8.
- Heininen, Simo 1988: *Suomen piispainkronikka*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 476. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Häkkinen, Kaisa 1984: Wäre es schon an der Zeit, den Stammbaum zu fällen? – *Ural-Altische Jahrbücher, Neue Folge* 4, 1–24.
- Juslenius, Daniel [1745]: *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1968.
- Korhonen, Mikko 1986: *Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828–1918*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Laine, Esko 1999: Daniel Djurbergin maantiede suomeksi. – Esko Laine (toim.), *Geografia alkavillen Samuel Rinta-Nikkolalta*. ix–xli.
- [Lil]je[blad, J.F.] 1839: Miksi kutsutaan kotimaatamme Suomeksi. – *Mehiläinen* 11: 4–6.
- Lizelius, Anders 1775: *Suomalaiset Tieto-Sanommat* [näytenumero]. Turku: Frenckell.
- 1776: *Suomenkieliset Tieto-Sanommat*. Turku: Frenckell.
- Platou, L. S. 1844: *Geografia eli Maan Opas*. A. E. Ahlqvist (suom.) Kuopio: Karsten.
- [Porthan, H. G.] 1771: Joannis Sainovics – – Demonstratio, Idioma Ungarorum & Lapponum idem esse. – *Tidnigar Utgifne Af et Sällskap i Åbo* den 15 Januarii: 3–8. Åbo: Frenckell.
- Rapola, Martti 1947: Suomettaren perustajien kirjoitukset lehden ensimmäisessä vuosikerrassa. – *Suomi* 104: 3, 1–40.
- Suometar* 1847. Ensimmäinen vuosikerta. Helsinki: Gröndahl.
- Szinnyei, J. 1883: *Suomen kielen heimolaiset*. Porvoo: Werner Söderström.
- Topelius, Z. 1876: *Maamme kirja*. Helsinki: G. W. Edlund.
- Winge, J. 1845: *Yhteinen Historia Lyhykäisesti Suomen Kansalle*. Kuopio: Karsten.